

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΛΑΜΠΗΝΗ

I

Παρ' όλον ότι αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ δύνανται ἀσφαλῶς νὰ ἀναχθοῦν εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, ὅμως δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς μελετηθῆ καθ' ὅλην τὴν μέχρι σήμερον ἱστορικὴν των ἐξέλιξιν. Γενικῶς αἱ περὶ αὐτὰς δυσχέρεια εἶναι ἤδη γνωσταὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην¹, δύνανται δὲ νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὴν ἔλλειψιν εἰδικωτέρων εἰδήσεων, καθὼς καὶ καταλόγων τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν (*potitiae episcopatum*) καθ' ὅλην τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν μέχρι τοῦ 731 α' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης². Ἐνεκα τούτου ἄλλαι πηγαί, ὡς τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἢ καὶ κατεσπαρμένα πληροφορία, χρησιμεύουν διὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ κενοῦ. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ 731 - 746, ἦτοι τῶν χρόνων Λέοντος τοῦ Γ' καὶ Κωνσταντοῦ τοῦ Ε', διὰ τοῦ Παρισινοῦ τακτικοῦ αἱ *potitiae* βοηθοῦσι τὸ ἔργον, συνεχιζόμεναι καὶ μετὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης (961 - 1204) ὡς καὶ κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν (1204 - 1645) ἔχομεν μνείας περὶ τῶν ἐπισκοπῶν, ὡς καὶ περὶ μεταθέσεων καὶ συγχωνεύσεων αὐτῶν καὶ δημιουργίας νέων. Κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίοδον αὐταὶ τελοῦν ὑπὸ λατίνους ἐπισκόπους πλὴν μιᾶς³. Ἐν γένει ὅμως αἱ πληροφορίες καθ' ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιόδους δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀσφαλῆ γνώμην περὶ τῆς συνόλου ζωῆς καὶ τῆς δράσεως ἐκάστης τῶν κρητικῶν ἐπισκοπῶν. Πολλὰ κενὰ ἐμφανίζονται, τὰ ὅποια ὁ ἐρευνῶν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συμπληροῖ δι' ὑποθέσεων, αἱ ὅποιαι πολλάκις οὐδόλως ἐλέγχονται ἀσφαλεῖς.

Διὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος ἔχομεν τὴν ἀληθῶς ὑποδειγματικὴν διὰ τὴν μέθοδον, τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν ἄλλην ἐνημέρωσιν, πρὸ τριετίας δημοσιευθεῖσαν διὰ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» μελέτην τοῦ καθηγητοῦ κ. Γερασίου Κονιδάρη⁴, ὅστις

¹) Γερ. Ἰ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος, ἐν «Κρητ. Χρονικά» τόμ. Ζ', Ἡράκλειον 1953, σελ. 466.

²) F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, ἐν Corpus der Griech. Urkunden des Mittelalt. und der neueren Zeit. Reihe A, Teil I, 565 - 1025, München 1924.

³) Τῆς ἐπισκοπῆς Κισάμου, ἣτις ἔσχεν ἐπίσκοπον τὸν Γεράσιμον Παλαιόκαπαν (περὶ τὸ 1580). Βλ. Fl. Cornelli, Creta Sacra τ. I, σελ. 284 - 285.

⁴) Ἐνθ' ἀν. σημ. 1.

ἀρμοδίως ἀσχολεῖται ἀπὸ ἐτῶν περὶ τὸ δυσχερὲς τοῦτο θέμα⁵. Πολυτίμους ἐπίσης πληροφορίας διὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς νήσου, κυρίως κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, παρέσχεν ἤδη ὁ πλεῖστα διαφωτίσας τῆς Κρητικῆς ἱστορίας Κρῆς καθηγητῆς κ. Ν. Τωμαδάκης εἰς δύο γνωστὰς μελέτας του: *Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 1939 καὶ *Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ἐν Ε.Ε.Κ.Σ., 1940. Ἡ ὑπὸ τούτου συγγραφεῖσα καὶ προσεχῶς μέλλουσα νὰ ἐκδοθῇ Ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας πιστεύομεν ὅτι θὰ ἀποτελέσῃ σταθμὸν καὶ διὰ τὸ θέμα τῶν ἐπισκοπῶν.

Τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης, ἣτις ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, ἐξήτασεν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων κρητικῶν ἐπισκοπῶν εἰς τὴν ὡς ἄνω μελέτην τοῦ ὁ κ. Κονιδάκης, ὡς ἔχει κυρίως εἰς τὰ τακτικά, προσφάτως δὲ ὁ κ. Τωμαδάκης ἐδημοσίευσεν εἰδικὴν ἀξιόλογον μελέτην ἐρευνῶσαν τὴν «Ἐπισκοπὴν Λάμπης καὶ τοὺς Ἐπισκόπους αὐτῆς, ἰδίᾳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν»⁶. Δὲν προτιθέμεθα ὅθεν νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα μὲ τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν, (ἣς οἱ ἐπίσκοποι μνημονεύονται καὶ εἰς πολλὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους (ἀπὸ τὸ 431), περὶ ἧς—συμπληρωματικῶς τῆς μελέτης τοῦ κ. Κονιδάκη—δύναναί τις νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τὸν Fl. Cornelius⁷, τὴν M. Guarducci⁸, κ. ἄ.⁹). Οὔτε βεβαίως θὰ ἐνδιατρίψωμεν εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ζωῆς τῶν ἐπισκόπων καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικὰ στοιχεῖα κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα διεξοδικῶς ἠρεύνησεν ὁ κ. Τωμαδάκης. Ἡ παροῦσα μικρὰ καὶ ἀτελὴς μελέτη, γραφομένη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς προσφάτως γενομένης ἀναστηλωτικῆς ἐργασίας εἰς τὴν περὶφημον ἐκκλήσιαν τῆς Θεο-

⁵) Πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι διὰ τῆς ἄνωτέρω μελέτης, καθὼς καὶ τῆς παλαιότερας αὐτοῦ «Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου» (1934), ὁ κ. Κονιδάκης, ἰκανὰ ἐρευνήσας καὶ ἐπεξηγήσας, ἠνοιξεν ὁδὸν εἰς τὴν παρ' ἡμῶν ἐπιστήμην.

⁶) Εἶχομεν ἤδη συντάξει καὶ παραδώσει πρὸς δημοσίευσιν τὴν παροῦσαν μελέτην ὅτε, καθυστερημένως, ὡς ἐν ἐπαρχίᾳ διαβιοῦντες, ἐλάβομεν γνῶσιν τῆς μελέτης αὐτῆς τοῦ κ. Τωμαδάκη ἣτις ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ εἰς τὸν Γ. Χατζηδάκη ἀφιέρωμα τῆς Ἐπιστ. Ἐπετηρ. τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1956 σελ. 349 - 353. (Ποῖαι εἶναι αἱ δυσχέρειαι, ἐκ τῆς ἀπύσχεως ἐνημερώσεως ἐπὶ νεωτέρων ἐκδόσεων κ.λ.π., αἵτινες καθιστοῦν μειονεκτικὴν τὴν θέσιν τῶν ἐν ταῖς ἐπιτοχίαις ἐργαζομένων ἐπιστημόνων, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν). Τὴν ἀξιόλογον αὐτὴν μελέτην τοῦ βαθέος ἐρευνητοῦ κ. Τωμαδάκη, ἐλάβομεν, ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων, ὑπ' ὄψιν.

⁷) *Creta Sacra* I, σελ. LXVIII καὶ 231 κ.έξ.

⁸) *Inscriptiones Creticae, opera et consilio Friderici Hølbherr collectae* τομ. II, Roma 1939 σελ. 194 - 209. Τὰ ἱστορικὰ τῆς Λάμπης (Λάμπας). βλ. ἐν σελ. 192 - 195. Χριστιανικὰς ἐπιγραφάς, ἐν σελ. 204.

⁹) Gerola G., *Mon. Veneti nell' isola di Creta*, II, σελ. 45, 53 κ.έξ.

τόκου εἰς Λαμπηνὴν Ρεθύμνης ἔχει τὸν ἀκόλουθον σκοπόν: Νὰ θίξῃ τὸ ζήτημα τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης καὶ νὰ ἐξετάσῃ συντομώτατα τὴν σχέσιν τῆς Παναγίας τῆς λεγομένης «Λαμπηνῆς» καὶ τοῦ ὁμωνύμου χωρίου πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν Λάμπης, ἀφοῦ προηγουμένως συγκεντρώσει τὰ στοιχεῖα περὶ τῆς κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης καὶ τὴν Ἐνετοκρατίαν φερομένης ὡς συνεχιζούσης τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν Λάμπης ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος, ἣτις κατέληξεν εἰς ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης. Διὰ τὴν ἐνότητα δὲ μόνον τῆς ἐργασίας καὶ τὴν σύνδεσιν πρὸς τὴν νεωτέραν ἐπισκοπὴν Λάμπης θὰ λεχθοῦν ὀλίγαι λέξεις σχετικῶς πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

II

Εἶναι γνωστὸν ὅτι μετὰ τὴν ἐκ τῶν Ἀράβων ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν (961) πρῶτον μέλημα τῆς ἀναδιοργανουμένης ἐκκλησίας ἦτο ἡ ἐπανίδρουσις τῶν ἐπισκοπῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ αἱ παλαιαὶ ἔδραι αὐτῶν εἶχον καταστραφῆ, αἱ ἐπισκοπαί, διατηροῦσαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ ὀνόματα αὐτῶν, μετεφέρθησαν εἰς κέντρα ἐπαρχιακά, τὰ ὅποια ἢ συνεκέντρωσαν τὸν θρησκευτικὸν βίον τῆς περιοχῆς διὰ μέσου δουλείας ἢ ἦσαν χωρία περισσότερον ἐξησφαλισμένα ἐκ μελλοντικῶν ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων¹⁰. Εἰς τακτικὸν τοῦ ἔτους 980 (ἐπὶ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου), ἦτοι τῶν ἀρχῶν τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης, συγκεκριμένως μάλιστα μόλις μετὰ 19 ἔτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἀναφέρεται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης¹¹, μάλιστα ἑβδομος τῆ τάξει. Σημειοῦνται μὲν τώρα τὸ πρῶτον, εἰς τὸ αὐτὸ τακτικόν, δύο νέαι ἐπισκοπαὶ ἐγγὺς τῆς Λάμπης (εἰς ἀντικατάστασιν καταργηθεισῶν), ἦτοι αἱ τοῦ Ἀγρίου καὶ τοῦ Αὐλοποτάμου, ἀλλὰ καὶ ἡ «Λάμπης» δηλοῖ τὴν ὑπαρξίν της. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀρχομένης τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης εἶχεν ἐπανιδρουθῆ ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἄλλ' ἐκ τῆς ἐν τῷ τακτικῷ τούτῳ μνείας τοῦ ἐπισκόπου Λάμπης («ὁ Λάμπης») πιστοῦται μὲν ἡ ἐπανίδρουσις τῆς ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ δὲν ἐξάγεται ὅτι αὕτη ἐπανασυσταθεῖσα ἐτοποθετήθη πάλιν εἰς τὴν ἀρχαίαν της ἔδραν, δηλ. τὴν Λάμπαν (ἢ Λάμπην, παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Ἀργυρούπολις, Ρεθύμνης), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἀπετέλει ἐξαίρεσιν τινα πρὸς τὰς λοιπὰς μετατεθείσας ἐπισκοπάς. Εἰς Not. τοῦ 1170 - 1179 ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης ὁ-

¹⁰) Gerola, Per la cronotassi dei Vescovi Cretesi all' epoca Veneziana, Venezia 1914, 2 κ.έξ. καὶ Σ. Ξανθοῦδίδη, ἐν «Χριστιαν. Κρήτη», Β' 1914 σελ. 297, ἐνθα κριτικὴ καὶ περίληψις τῆς ἀνωτέρω μελέτης.

¹¹) G. Parthey, Notitiae Graecae episcopatum ἐν Hieroclis Synedemus, Berolini 1866 σ. 118 - 9 καὶ Κοσιδάρη, ἐνθ' ἀν. πίν. Β' στήλη 6

νομάζεται πλέον *Καλαμῶνος*¹². Ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ΒΔ κειμένη τῆς Ρεθύμνης ἔχει ἔδραν τὸ σημερινὸν χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ (Πισκοπῇ), εἰς ὃ πιστεύεται ὅτι μετηνέχθη ἢ παλαιὰ ἐπισκοπικὴ ἔδρα. Ἄλλ' ἢ ἀναφορὰ τῆς ἐπισκοπῆς ὡς «Λάμπης» εἰς τὸ τακτικὸν τοῦ 980 μᾶς ἐμβάλλει εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι πιθανὸν κατ' ἀρχὰς οὕτως ὠνομάσθη ἢ νέα ἐπισκοπὴ Καλαμῶνος λόγῳ τῆς ἀναμνήσεως τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας ἐπισκοπῆς ἣν ἐσυνέχιζε καὶ ἤτις πλήρης αἴγλης θὰ παρέμενεν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη ἢ νέα θέσις (Καλαμῶν) εἰς ἣν ἐπανιδρύθη ἢ ἐπισκοπῇ, ἐπέβαλεν εἰς αὐτὴν τὸ ὄνομά της καὶ οὕτω, ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξης, μαρτυρεῖται πλέον ὡς ἐπισκοπὴ Καλαμῶνος. Πιθανῶς ἢ ἐγκατάλειψις τοῦ ὀνόματος «Λάμπης» θὰ ἔγινε τὸν 11^{ον} αἰῶνα. Πάντως τέλος τοῦ 12^{ου} καὶ ἄλλη πηγὴ ὀνομάζει τὴν ἐπισκοπὴν: Καλαμῶνος¹³.

Οὕτω δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης ἔχομεν γνωστὴν τὴν ἐπισκοπὴν Καλαμῶνος, ἣτις συνεχίζει τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης¹⁴ εἰς τὸ εἰρημένον χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ Ρεθύμνης.

Τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης διαδέχεται, ὡς γνωστόν, ἡ ἐνετοκρατία (1204 - 1645). Κατ' αὐτὴν ἢ μετατοπισθεῖσα ἤδη εἰς Καλαμῶνα ἐπισκοπὴ Λάμπης ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται (*Calamonepis episcopatus*) ἀλλ' ὑπὸ λατίνους ἐπισκόπους, καθὼς συνέβη καὶ μετὰς λοιπὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης¹⁵. Συγκεκριμένως κατὰ τὴν πρώτην ἐνετικὴν περίοδον (περίπου ἕως τὸ 1445) ἀναφέρονται ἐπίσκοποι Καλαμῶνος¹⁶, διότι κατόπιν ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθὺς καὶ ἢ οὕτως ὀνομαζομένη ἐπισκοπὴ μετατοπίζεται μετὰ τὴν σειρὰν της καὶ μετονομάζεται. Οἱ πλέον γνωστοὶ ἐπίσκοποι τῆς περιόδου ταύτης εἶναι οἱ: Leo (1287), Placentinus (1304), Petrus (1307), Paulus Bessi (1357), Julianus (1360), Bartholomaeus (1363), Joannes Belli (1387), Antonius

¹²) Κατὰ τὸν κώδ. 1371 (fol. 390) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Πρὸς βλ. καὶ Gelzer, *Ungedruckte, und ungenügend veröffentlichte Texte der Not Episcopatum*, München 1901, τ. XXI, σελ. 587. Ἐπίσης τὴν κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν πληροφορίαν περὶ «τοῦ ἐπισκόπου Καλαμῶν.», βλ. G. Gerola, *Per la cronotassi*, σελ. 2.

¹³) Gelzer, *Analecta byzantina ἐν Index scholarum hibernarum in Universitate Jenensi a die 19 Oct 1891 ad diem 19 Martii 1892 habendarum*, Jenae 1891, σελ. 10.

¹⁴) Gerola, *Mon. Ven.*, II, σελ. 61.

¹⁵) Σ. Ξανθοῦ διδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σελ. 154.

¹⁶) Κιὰ τὴν ἐνετοκρατίαν Καλαμῶν ἦτο ἢ τούρμα ἢ ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς κατόπιν ἐπαρχίας Ρεθύμνης. Πρὸς βλ. καὶ Gerola *Mon. Ven.* II, σελ. 62 καὶ I σελ. XLIV.

(1399), Lucas Grimani (1418) καὶ Clemens Raynerius (1445)¹⁷.

Κατὰ τὴν β' ἐνετικὴν περίοδον (μέσα 15^{ου} αἰ.—1645) ἀνάγκαι σχετικαὶ πρὸς τὴν διοίκησιν ἐπιβάλλουν εἰς τοὺς ἐνετοὺς τὴν μεταφορὰν τῆς ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος εἰς τὴν ἀνθοῦσαν πόλιν τοῦ Ρεθύμνου. Οὕτως ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, μεταφερθεῖσα εἰς Καλαμῶνα κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, κατέληξε τώρα εἰς Ρέθυμνον. Ἐν αἰσὶν ἡ Λάμπη ἐγένετο ἡ μήτηρ τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης¹⁸. Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ μεταφορὰ αὕτη δὲν γνωρίζομεν. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι τὸ πρῶτον τὸ 1445 ὁ ρηθεὶς ἐπίσκοπος Καλαμῶνος Clemens de Renerio ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ «ἐπίσκοπος Ρεθύμνης»¹⁹. Ἐπομένως μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐγένετο ἡ μετάθεσις τῆς ἐπισκοπικῆς ἑδρας εἰς Ρέθυμνον. Καίτοι ὅμως ἔκτοτε ἡ ἐπισκοπὴ παραμένει εἰς τὴν πόλιν ταύτην, ὁ τίτλος τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης ὡς «Καλαμῶνος» συνεχίζεται. Καὶ ναὶ μὲν τὸ 1471 ὁ ἐπίσκοπος Alexander Contareus σήμεριονταί «ἐπίσκοπος Ρεθύμνης», ὅμως τὸ 1493 ὁ Antonius Zio, τὸ 1530 ὁ Bartolomaeus Averoldus καὶ κατὰ τὸ 1537 ὁ Albertus Paschaleus (Pasquali) ἀναφέρονται «ἐπίσκοποι Καλαμῶνος»²⁰. Τὸ ἔτος 1551, ἐπὶ Πάπα Ἰουλίου τοῦ ΙΙΙ, εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης—ἐπίσκοπος αὐτῆς τότε ὁ Vincentius Quirinus — ἠνώθη καὶ ἡ ἐγγὺς ἐπισκοπὴ Ἀ(γ)ρίου²¹. Τῆς οὕτω διαμορφωθείσης — διὰ τῆς διαδόχου τῆς Λάμπης ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος καὶ εἶτα τῆς τοῦ Ἀ(γ)ρίου — ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης ἀναφέρονται ἐν συνεχείᾳ οἱ ἑξῆς Λατίνοι ἐπίσκοποι: Timotheus Justinianus (πρῶτον ἐπίσκοπος Ἀρίου 1551), Bernardus Quirinus (1590), Ferdinandus Davila (1592), Sebastianus Aroldus

¹⁷) Ἀκολουθοῦμεν τὴν *Creta Sacra*, I, σελ. LXXIII καὶ τὸν *Gerola*, *Per la Cronotassi dei vescovi cretesi...*, σελ. 32 - 33.

¹⁸) Ἡ Ρεθύμνη (Ρέθυμνον, ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα), κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οὔσα μικρὰ κώμη (*Aelian. Nat. Animal. βιβλ. XIV κεφ. 20*), ὑπήγειτο ἐκκλησιαστικῶς εἰς μίαν τῶν ἐγγύς ἐπισκοπῶν Ἐλευθέρνης ἢ Λάμπης. Ἐὰν δεχθῶμεν τὸ σημερινὸν Πάνορμον ἐπίνειον τῆς Ἐλευθέρνης, τότε εἰς Ρίθυμναν θὰ ἔχωμεν τὸ ἐπίνειον τῆς Λάμπης. Ἡ σχέσις αὕτη καὶ ὁ προσανατολισμὸς (Ρεθύμνης - Λάμπης) καθιστοῦν πιθανὸν ὅτι ἐκκλησιαστικῶς ἡ Ρίθυμνα ἐξηρτάτο μᾶλλον ἐκ τῆς Λάμπης. Πρβλ. καὶ *K. Καλοκύρη*, Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα, σ. 124 - 125.

¹⁹) *Creta Sacra*, II, σελ. 142, καὶ *Gerola*, *Mon. Ven.* II, σελ. 99.

²⁰) *Creta Sacra*, αὐτ. σελ. 143 - 144.

²¹) Τὸ Ἀριον, ἀναπτυχθὲν πιθανώτατα ὡς μικρὸν πόλισμα κατὰ τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας, καὶ ἴσως καὶ τοὺς α' βυζαντινοὺς κατὰ τὴν θέσιν τὴν λεγομένην Σταυρωμένος Ρεθύμνης, ἐγένετο ἀκολούθως ἑδρα ἐπισκοπῆς κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον καὶ τὴν ἐνετοκρατίαν, ἣτις τοποθετεῖται εἰς τὴν σήμερον λεγομένην Βεράν Ἐπισκοπὴν (= ἔρημον ἐπισκοπὴν) νομοῦ Ρεθύμνης. Ἐνταῦθα ἡμεῖς ἀνιχνεύσαμεν προσφάτως γλυπτὰ καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ

(1608), Lucas Stella (1609), Joannes Santato (1613), Stephanus Penolatus (1624) καὶ Franciscus Gozzadinus (1641)²².

Τὸ 1641 εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης συνεχωνεύθη καὶ ἡ τοῦ Μυλοποτάμου, ὡς ἐσημείωσεν ἤδη ὁ Gerola²³. Ἄλλ' ἡ ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου ἐμφανίζεται πάλιν ἀνεξάρτητος ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1713 ἕως τὸ 1838 μνημονεύονται πέντε ἐπίσκοποι αὐτῆς²⁴. Ἡ ἔνωσις τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ρεθύμνης συνετελέσθη τὸ 1838 ἐπὶ ἀρχιερέως Καλλινίκου Νικολετιάκη καὶ οὕτω προέκυψεν ἡ σημερινὴ ἐπισκοπὴ «Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου»²⁵.

Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς εἰς Καλαμῶνα καὶ τὴν ἴδρυσιν δι' αὐτῆς τῆς ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης, ἐπανεμφανίζεται πάλιν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ὡς ἰδία ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ καὶ ὑπὸ τὸ παλαιὸν τῆς ὄνομα. Περιλαμβάνει τῶρα τὰς ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου καὶ ἀπὸ τοῦ 1831 τὴν ἐπαρχίαν Σφακίων ἡ ὁποία πρότερον (ἀπὸ τοῦ 1779) εἶχεν ὑπαχθῆ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Αὐλοποτάμου²⁶. Τὸ 1845 συνεννοῦται τῇ Μητροπόλει Κρήτης²⁷, ἀποσπᾶται ὅμως αὐτῆς τὸ 1863 τῇ ἀπαιτήσῃ τῶν κατοίκων τῶν ἐπαρχιῶν Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου²⁸ καὶ ἀποτελεῖ ἔκτοτε ἰδίαν ἐπισκοπὴν²⁹.

Πότε ὅμως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐμφανίζεται ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Λάμπης; Ὁ κ. Τωμαδάκης, ἀποβλέπων ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν καταστάσεως ἐπισκόπου, παρατηρεῖ ὅτι δὲν εἶναι γνω-

μέλη, πιθανώτατα ἀνήκοντα εἰς τὸν καθεδρικὸν ναόν. Πρβλ. καὶ Σ. Ξανθοουδίδη ἐν «Ἀρχαιολ. Δελτίῳ» 1918 Παράρτημα, σελ. 13 - 14.

²²) Creta Sacra, II, σ. 145 - 147 καὶ Gerola, Per la cronotassi..., σελ. 35 - 36. Πρὸ τοῦ Ferd. Davila ὁ Gerola ἐσημείωσε τρεῖς ἐπισκόπους οὓς ἀγνοεῖ ἡ Creta Sacra. Εἶναι οἱ: Bartol. Chiapponi († 1581), Giulio Carrer († 1589) καὶ Lelio Zanchi (1590). Ἡ Creta Sacra ἐπίσης ἔχει ἐσφαλμένως τὴν σειρὰν τῶν τελευταίων ἐπισκόπων.

²³) Pel la cronotassi... σελ. 36 καὶ 56. Βλ. ἐπίσης Χριστιαν. Κρήτην, 1914 τ. Β' σελ. 298.

²⁴) Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων, σ. 139.

²⁵) Βλ. Κ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἀν. σ. 129.

²⁶) Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ πληθυσμοῦ Κρήτης, Ἀθήναι 1890 σ. 180.

²⁷) Τὸ αἰτιολογικὸν τῆς ἐνώσεως βλ. ἐν Τωμαδάκη, Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης, κ.λ.π. σελ. 343.

²⁸) Μητροπολίτου Σάραδεων Γερμανοῦ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, ἐν «Ἐκκλησ. Φάρω» Ἀλεξανδρείας, 35, 1936, σελ. 85 - 88.

²⁹) Τὸ Συνοδικὸν Γράμμα ἐπανασυστάσεως ὥρισεν ὅπως οἱ ἀρχιερεῖς «φημίζονται καὶ ὑπογράφονται ἐπίσκοποι Λάμπης». Χαρακτηριστικώτατα καὶ ὀρθότατα ὁ κ. Τωμαδάκης παρατηρεῖ ὅτι αὐθαιρέτως καὶ «πρὸς ἕξαρσιν τῆς ἡρωϊκῆς ἐπαρχίας τῆς γεννήσεώς του ὁ Σφακιανὸς Ξηρουδάκης» προσέθηκεν εἰς τὸν τίτλον τὸ: «Σφακίων». Ἐνθ' ἀν. σελ. 346.

στὸν πότε ἐξελέγη ὁ μετὰ τὸ 1645 πρῶτος ἐπίσκοπος⁸⁰. Νομίζω ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ ἔγινε πολλὰ ἔτη μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Διότι ὁ μητροπολίτης Σάρδεων Γερμανὸς ἀναφέρει χειρόγραφον τοῦ 1659, δημοσιευθὲν παρὰ τοῦ Gelzer, εἰς τὸ ὁποῖον μειαξὺ τῶν ἄλλων ὑφισταμένων ἤδη ἐπισκοπῶν σημειοῦται καὶ ἡ Λάμπης⁸¹. Ὁ αὐτὸς κληρικὸς συγγραφεὺς ἔχει πάλιν τὴν γνώμην ὅτι δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον εἶναι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὑπῆρχον ἐπίσκοποι εἰς τὰς θέσεις τῶν ἧ εἶχον μόνον ἀνασυσταθῆ αἱ ἐπισκοπαί. Ἄλλ' εἶναι κάπως δύσκολον νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον, σὺν τῇ ἀνασυστάσει, δὲν θὰ ἐφρόντιζεν ἀμέσως καὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἐπισκόπων, οὓς καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν εἶχε στερηθῆ ὁ ὀρθόδοξος πληθυσμός. Ἄλλωστε ἤδη τὸ σημειωθὲν ἔτος 1659 μνημονεύεται ὁ ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας Θεοφάνης⁸², τὸ 1671 ὁ Ρεθύμνης Μακάριος καὶ ὁ Ἱερᾶς Ἀθανάσιος⁸³, τὸ 1696 ὁ Ἀνθιμος καὶ τὸ 1699 ὁ Ραφαὴλ Χερρονήσου⁸⁴, διὰ νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς αὐτούς. Ὡστε, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1659 ἀναφέρονται ἐπίσκοποι Κρήτης⁸⁵, τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν εἶχον ἀπλῶς ἀνασυσταθῆ αἱ ἐπισκοπαί κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἀλλὰ καὶ εἶχον ἐγκατασταθῆ οἱ ἐπίσκοποι. Λίαν πιθανὸν ὅθεν ὅτι κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν Τούρκων (1645 - 1655) θὰ εἶχε τοποθετηθῆ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λάμπης.

Ἀκολουθῶς ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης σημειοῦται :

α) Εἰς τακτικὸν τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ὡς ἦσαν τέλος τοῦ ΙΖ' καὶ ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰ.⁸⁶, β) εἰς τὸ Συνταγματικὸν Χρυσάνθου, τὸ 1715⁸⁷, γ) εἰς σουλιανικὸν βεράτιον τοῦ 1756 (24 Ἰανουαρίου) ἔνθα ἡ ἐπισκοπὴ μνημονεύεται ὡς Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου⁸⁸, ἧτοι ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς, καὶ δ) εἰς τὰ «κανονικὰ πεσκέσια τοῦ μητροπολίτου Κρήτης» περὶ τὸ 1790⁸⁹.

Ἡ δὲ σειρά τῶν γνωστῶν ἐπισκόπων εἶναι ἡ ἀκόλουθος⁴⁰.

⁸⁰) Περὶ ἐπισκοπῆς Λάμπης..., σελ. 341.

⁸¹) Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι, ἐν «Ἐκκλ. Φάρφ», 1935 σελ. 301.

⁸²) Τωμαδάκης, Ἐλεγχος, σελ. 136.

⁸³) Αὐτόθι, σ. 140 καὶ 147.

⁸⁴) Αὐτόθι, σ. 137.

⁸⁵) Ὁ μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος Πατελλᾶρος χειροτονεῖται πιθανώτατα κατὰ τὸ 1646, δηλ. «μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πατρῴου Ρεθύμνης», Τωμαδάκης, Ἐλεγχος..., σελ. 119.

⁸⁶) Σάρδεων Γερμανός, Ε. Φ. σελ. 301.

⁸⁷) Ἐκδ. 1715, σελ. 67.

⁸⁸) Ε. Φ., ἐνθ' ἀν. σ. 301 καὶ Ν. Τωμαδάκη, Περὶ Λάμπης, σ. 342.

⁸⁹) Στ. Ξανθοῦ διδου, ἐν «Χριστ. Κρήτη», τ. Β', 1913 σελ. 59 - 103 καὶ Ν. Τωμαδάκη, ἐνθ' ἀν. σελ. 342.

⁴⁰) Ἀκολουθοῦμεν τὸν κ. Τωμαδάκη (μέχρι τοῦ προτελευταίου ἐπισκόπου), ἐνθ' ἀν., σελ. 346 - 350, ὅπου καὶ λεπτομέρειαι περὶ ἐκάστου τῶν ἐπισκόπων.

1) Νεκτάριος († 1729), 2) Μανασῆς († 1779), 3) Ματθαῖος (1780), 4) Πάμφιλος († 1788), 5) Μεθόδιος Σιλιγάρδος († 1793), 6) Ἱερεμίας (1795), 7) Ἱερόθεος († 1821), 8) Νικόδημος (1831 - 1845)⁴¹, 9) Παῖσιος (1863 - 1883), 10) Εὐμένιος Ξηρουδάκης (1886 - 1920), 11) Ἀγαθάγγελος Παπαδάκης (1900 - 1928), 12) Εὐμένιος Φανουράκης (1936 - 1956), 13) Ἰσίδωρος Ρουσοχαιζάκης (1956)⁴².

III

Ἀπομένει νὰ ἴδωμεν τώρα δι' ὀλίγων τὸ ζήτημα τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης καὶ τὴν μέχρι σήμερον μὴ ἐπαρκῶς ἐρευνηθεῖσαν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὸ χωρίον Λαμπηνήν καὶ τὴν Παναγίαν τὴν λεγομένην «Λαμπηνήν». Ἐν πρώτοις ἀμφιβολίαὶ ἠγέρθησαν σχετικῶς πρὸς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς. Ἐν ἀντιθέσει δηλ. πρὸς τὸ παραδεδομένον ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου ἤδρευεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Λάμπαν (χωρίον Ἀργυρούπολις) ὁ Ν. Σταυράκης διαστέλλων μεταξὺ δύο τάχα πόλεων Λάππας καὶ Λάμπης ὑπέθεσε τὴν μὲν πρώτην ἐπιβιοῦσαν εἰς τὸ χωρίον Ἀργυρούπολις τὴν δὲ δευτέραν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Λαμπηνήν (ἐπαρχία Ἀγ. Βασιλείου), ἔνθα ἦτο ἡ ἔδρα τῆς βυζαντινῆς ἐπισκοπῆς⁴³. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ὅλως ἀμάρτυρον καὶ ἀρχαιολογικῶς ἀοτήρικτον. Διότι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐκ πλήθους πηγῶν⁴⁴, ἐπιγραφῶν καὶ ἀφθόνων ἐρειπίων βεβαιουμένην Λάμπαν ἢ δῆθεν ἑτέρα Λάμπη—ἣν θέλει ὁ Σταυράκης εἰς τὴν Λαμπηνήν—εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰς πηγάς. Ἐπὶ πλεον εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή οὐδὲν παλαιοχριστιανικὸν ἢ πρωτοβυζαντινὸν ἕχνος ναοῦ ἢ τῶν προσκτισμάτων του καὶ οὐδὲν πρὸς ἐπισκοπὴν (τῶν περιόδων τούτων) σχετικὸν οἰκοδόμημα εὐρέθη⁴⁵, οὔτε παρεδόθη. Ἀσχέτως ὅμως τοῦ ὅτι τὸ σφάλμα τοῦ Σταυράκη ὀφείλεται εἰς τὸν διαχωρισμὸν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως, ἀπαντώσης καὶ ὡς Λάππας καὶ ὡς Λάμπης,—καὶ ἀντιστοιχοῦσης πάντοτε πρὸς τὸ χωρίον Ἀργυρούπολις Ρεθύμνης—ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν Λαμπη-

⁴¹) Ὃπου δύο χρονολογίαι ἢ α' δηλοῖ τὸ ἔτος χειροτονίας, ἢ β' τὸ τοῦ θανάτου.

⁴²) Ἐγεννήθη εἰς Μοχὸν Ἡρακλείου τὸ 1905. Ἐμόνασεν εἰς τὸ Ἀγ. Ὄρος καὶ ἐσπούδασεν τὴν Θεολογίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ὑπηρέτησεν ὡς μόνιμος στρατιωτικὸς ἱερεὺς, ἔδρασεν ἐν πολέμοις καὶ ἔφθασεν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ Συνταγματάρχου. Ἐγένετο διευθυντὴς τῆς Θρησκευτικῆς Ὑπηρεσίας (B 10) εἰς τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ. Ἐχειροτονήθη εἰς Ἐπίσκοπον τὴν 25 Αὐγούστου 1956 ἐν Ἡρακλείῳ. ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Τίτου.

⁴³) Στατιστικὴ τοῦ πληθ. τῆς Κρήτης, σελ. 81.

⁴⁴) Βλ. σημ. 8.

⁴⁵) Συνήθεις εἶναι αἱ Βασιλικαὶ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ἐδρῶν παλαιῶν ἐπισκοπῶν.

Ἡ Πλατυτέρα (Παναγία Ἡ ΛΑΜΠΗΝΗ) ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Λαμπηνή Ρεθύμνης

ΠΙΝ. ΚΘ'.

νήν λαμπρᾶς τρουλλαίας βυζαντινῆς ἐκκλησίας ἐμβάλλει εἰς σκέψιν μήπως ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης κατὰ τὴν β' ἔστω βυζαντινὴν περίοδον (961 - 1204) ἢ εἰς κατὰ τινα μετ' αὐτὴν μὴ ἐξηκριβωμένον χρόνον. Ἐὰν ὁ ναὸς οὗτος ἐβεβαιοῦτο κτίσμα τοῦ ΙΑ' ἢ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, τὸ πρᾶγμα, ἀσχέτως ἄλλων δυσκολιῶν, θὰ παρεῖχεν ἴσως ἔδαφος εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἰς τὴν Λαμψηνὴν θὰ εὕρισκετο τὸ πρῶτον ἢ ἔδρα τῆς ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος μαρτυρουμένης ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος τῆς συνεχιζούσης τὴν Λάμπης. Ἄλλ' ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Λαμψηνή, παρὰ τοὺς περὶ αὐτὸν θρούλους, οὐδόλως εἶναι καθ' ἡμᾶς ἀρχαιότερος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ὡς ἐξάγεται κυρίως ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτοῦ μορφῆς, εἶτα δὲ καὶ ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν⁴⁶. Ἐπομένως δὲν σχετίζεται πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου (961 - 1204), ἥς ἡ ἔδρα πρέπει νὰ ἀνιχνευθῆ εἰς Καλαμῶνα (χωρίον Μεγάλῃ Ἐπισκοπῇ Ρεθύμνης), ἐκεῖ ἔνθα ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἀποδεδειγμένως ὑπῆρχε⁴⁷.

Ἄλλ' ἔὰν ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς Λαμψηνὴν δὲν βεβαιοῖ ἐκεῖ ἐπισκοπὴν, ὅμως δὲν εἶναι ἀσχετος πρὸς τὴν Λάμπην. Ἡ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τούτου ἀποκαλυφθεῖσα ἐσχάτως τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου Πλατυτέρας φέρει ἐπιγραφὴν: Η ΛΑΜΠΗΝΗ, ἥτοι Παναγία ἡ Λαμψηνή, ὡς ὀνομάζεται καὶ ὁ ναὸς καὶ ἐξ ἧς ὀνομάσθη καὶ τὸ χωρίον. Τὸ πρᾶγμα καθίσταται σοβαρότερον ὅταν σκεφθῶμεν ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπίκλησις τῆς Θεοτόκου δὲν περιορίζε-

⁴⁶) Πρόκειται περὶ ἑνὸς ἐκ τῶν ἀρίστων βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἰδρυθέντων μνημείων τῆς Κρήτης. Εἶναι ναὸς τύπου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, διατηροῦντος ὅμως καὶ χαρακτηρισ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, ἀφοῦ αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ ἐξέχουν ὀλίγον, μορφοῦσαι μάλιστα ὠραῖα ἀψιδώματα. Ὁ τύπος οὗτος ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Βλ. G. M i l l e t, L' École grécque dans l'architecture Byzantine, Paris 1916, σελ. 67, σημ. 3). Ἀνάλογοι εἶναι οἱ ναοὶ: τοῦ ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Πηγὴ Ρεθύμνης, τοῦ Ἁ Κυρ - Γιάννη (ν. Χανίων) κ.λ.π. (Πρβλ. G e r o l a, Mon. Ven. II, σελ. 219 κ.ἐξ. Βλ. καὶ Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 1942 σελ. 448. Τὰ εἰς τὰς γωνίας τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ μορφοῦμενα τέσσαρα χαμηλότερα διαμερίσματα (bas côtés) καλύπτονται διὰ σταυροθολίων, ἐπὶ πεσσῶν δέ, μέσῳ σφαιρικῶν τριγώνων, φέρεται καλῶν ἀναλογιῶν τρουῦλλος. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος ἐκ τοιχογραφιῶν ἐμφανιζουσῶν δύο στρώματα. Τὸ παλαιότερον ἀρχαίσει, εἶναι ὅμως σύγχρονον τοῦ ναοῦ. Τὸ νεώτερον ἐμφανίζει τὴν ὄριμον τέχνην τοῦ 14ου αἰῶνος, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου δέον νὰ τοποθετηθῆ. Μελέτην πλήρη περὶ τοῦ ναοῦ δημοσιεύει προσεχῶς ὁ τὰ μάλιστα μεριμνήσας διὰ τὴν στερέωσιν αὐτοῦ καθηγητῆς κ. Ἀναστ. Ὁρλάνδος.

⁴⁷) Περὶ τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας Καλαμῶνος βλ. G e r o l a Mon. Ven. II, σελ. 67. Περὶ δὲ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὸν ἁγ. Νικόλαον, βλ. αὐτόθι σελ. 76.

ται μόνον ἐνταῦθα. Πάλιν ναὸς μεμαρτυρημένος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (1318) εἰς τὸ οὐχὶ μακρὰν τῆς Λαμψηνῆς χωρίον Δρίμισκος ὀνομάζεται διὰ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ναὸς «*τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Λαμψηνῆς*»⁴⁸. Μετὰ ἓνα αἰῶνα ἀργότερον (1417) ἕτερος ναὸς εἰς τὸ ἐγγὺς τῆς Λαμψηνῆς κείμενον καὶ παρηκμασμένον σήμερον χωρίον Διπλοχωρι, εἶναι ἀφιερωμένος εἰς μνήμην τῆς «*... Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Λαμψηνῆς*»⁴⁹. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖον ὅτι τρεῖς ναοὶ τριῶν χωρίων σχετικῶς ὀλίγον ἀπεχόντων μεταξὺ αὐτῶν, εἶναι καθιερωμένοι εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Λαμψηνήν. Τοῦτο βεβαίως σημαίνει τὴν κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα ζωηρὰν λατρείαν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο τιμωμένης Θεομήτορος. Νομίζω εἶναι ὀρθὸν τὴν ὑπὸ τὴν τοιαύτην ἐπίκλησιν τιμωμένην Παναγίαν νὰ συσχετίσωμεν πρὸς τὴν Λάμπην. Διότι εἶναι λογικὴ ἡ σκέψις ὅτι Παναγία Λαμψηνή εἶναι ἡ Παναγία τῆς Λάμπης, ἡ ἐν τῇ Λάμπη τιμωμένη. Ἄλλ' ἀφοῦ ἡ Λάμπη δὲν τοποθετεῖται εἰς τὸ χωρίον Λαμψηνή θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀποδώσῃ τὴν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο καὶ τὴν περιοχὴν λατρείαν εἰς μεγάλην ἐπίδρασιν τῆς ἐν Λάμπη τιμωμένης Θεοτόκου. Ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα καὶ ἔξῃς, ὅπου βεβαιοῦνται οἱ ἀνωτέρω ναοί, ἡ Λάμπη (Λάππα) δὲν ὑφίστατο, δὲν δυνάμεθα δὲ καὶ νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον εἰς ἀναμνήσεις αἰώνων, ἥτοι τῆς πρὸ τῆς Ἀραβοκρατίας (περίπου 824) ἐποχῆς, ὅτε ὑφίστατο ἡ Λάππα καὶ ἡ εἰς ταύτην ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς, ὀφείλεται ἡ ἴδρυσις τῶν εἰς τὴν «Λαμψηνήν» Παναγίαν ἀφιερωμένων ὡς ἄνω ναῶν. Τὸ πιθανώτερον πάντων εἶναι ὅτι εἰς τὸ χωρίον Λαμψηνή, παρὰ τὴν λαίλαπα τῆς Ἀραβοκρατίας, διετηρήθη ναῦδριον ἰδρυμένον εἰς τὸ ὄνομα τῆς εἰς τὴν οὐχὶ μακρὰν αὐτῆς Λάμπην τιμωμένης πιθανώτατα ἰδιαιτέρως Παναγίας, τὴν παράδοσιν δὲ τοῦ ἱεροῦ τούτου συνεχίζει ὁ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λαμψηνῆς καὶ οἱ κατόπιν αὐτοῦ ἀνεγεροθέντες δύο ἄλλοι τῶν δύο χωρίων τῆς ἰδίας ἐπαρχίας⁵⁰. Ἴσως δὲ πρὸς τὴν παράδοσιν ταύτην νὰ εἶναι συνδεδεμένοι καὶ οἰκογένειαι Λαμψηνῶν, ἥτοι καταγομένων πρόπαλαι ἐκ τῆς Λάμπης⁵¹, αἵτινες καταφυγοῦσαι ἐνταῦθα

⁴⁸) Πρβλ. καὶ Gerola, Mon. Ven. IV, σελ. 491.

⁴⁹) Ἐνθ' ἄν., σελ. 492.

⁵⁰) Ἡ διὰ ναῦδριων καὶ εἰκονοστασιῶν διαιώνισις παλαιότερας λατρείας (ἀκόμη καὶ παλαιοχριστιανικῆς) εἶναι γνωστὴ καὶ ἐν Κρήτῃ. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὸ ἐπὶ τῆς μεγάλης παλαιοχριστιαν. Βασιλικῆς (Ε' αἰῶν) ἐν Πανόρμῳ εἰκονοστάσιον τὸ ὁποῖον ἀνά τοὺς αἰῶνας ὑφιστάμενον, καθαιρούμενον καὶ ἐπανακιζόμενον, διαιώνισε τὴν παράδοσιν τῆς κατὰ χώραν Βασιλικῆς (τῆς ἁγ. Σοφίας). Τοῦτο καὶ ἐνίσχυσε τὰς ὑποψίας μου περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἐπιχειρήσεως τῆς ἀνοσκαφῆς.

⁵¹) Ὁ Λαππαῖος, ἥτοι ὁ κάτοικος ἢ ὁ καταγόμενος ἐκ τῆς Λάμπης,

ἔφερον καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν αὐτὴν τιμωμένην Παναγίαν⁵².

Τέλος, πρὸς τὸ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐθνικοῦ ὀνόματος προερχόμενον ἐπώνυμον Λαμπηνός (ὁ), τὸ μαρτυρούμενον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ μάλιστα τὸν ΙΔ' αἰῶνα⁵³, εἶναι δύσκολον νὰ συσχετίσωμεν τὸ πρᾶγμα καὶ διὰ τὸ μὴ σύνηθες τῆς προσφωνήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ κτίτορος⁵⁴ καὶ διότι τὸ ὄνομα δὲν γνωρίζομεν ἄλλοθεν ἐν Κρήτῃ οὔτε ἐκ τοπωνυμίων οὔτε ἐξ ἐπιγραφῶν⁵⁵.

Ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης, ὅτε αὕτη ἐπανιδρούθη ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐτοποθετήθη εἰς τὸ χωρίον Λαμπηνή. Φαίνεται ὅτι ἐταύτισαν

εἶναι Λαμπηνός κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βυζαντινῆς Λάμπης. Λαμπηνός λοιπὸν εἶναι ὁ προερχόμενος ἐκ Λάμπης, ὅπως καὶ Λακαπηνός ὁ ἐκ Λακάτης, Βιζυηνός ἐκ Βιζύης, Δαμασκηνός ἐκ Δαμασκοῦ κ.τ.τ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ γραφὴ τοῦ Λαμπηνή διὰ η καὶ οὐχὶ ἡ ἐσφαλμένως ἐπικρατήσασα διὰ ι (= Λαμπινή). Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τόσον εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Πλατυτέρας τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Λαμπηνῆς, ὅσον καὶ εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τοῦ χωρίου Δρίμισκος ἀπαντᾷ ἡ γραφὴ διὰ τοῦ η: ΛΑΜΠΗΝΗ.

⁵²) Καὶ τὸ χωρίον Λαμπιῶτες τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου — ὑπαγομένης εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης — θὰ πρέπη νὰ συνδέεται πρὸς τὴν Λάμπην. Οἱ ἐκ Λάμπης ὀρμώμενοι εἶναι Λαμπηνοὶ καὶ κατόπιν Λαμπιῶτες, (πρβλ. καὶ τὸ σύγχρονον: οἱ ἐκ Βαρυμπόπης = Βαρυμποπιῶτες — καὶ ἐπώνυμον: Βαρυμποπιῶτης—). Τοῦ σωζομένου εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἱστορημένου μεσαιωνικοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἡ εἰς τὸ Ἱερόν ἡμιεξίτηλος Πλατυτέρα εἶχε τὴν ὀνομασίαν: Λαμπηνή, ἢ μᾶλλον Λαμπιῶτισσα (ὅπως δηλαδὴ ἡ εἰς τὸ ἐγγὺς αὐτοῦ χωρίον Θρόνος (Σύβριτος) Παναγία διατηρεῖ τὴν ἐπιγραφὴν «Θρονώτισσα»).

⁵³) Ἐκ τοῦ Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 11 σελ. 359 - 360 γνωρίζομεν τρεῖς βυζαντινοὺς Λαμπηνούς, τὸν Ἀλέξιον, τὸν Ἰωάννην καὶ Δημήτριον, ὧν ὁ πρῶτος ἔγραψε (τὸν ΙΔ' αἰ.) μονωδίας δημοσιευθείσας ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω (αὐτόθι σελ. 377 - 400), ὡς καὶ ὕμνον εἰς τὸ Θαβώριον φῶς, (ἐνθ' ἀντομ. 13, σελ. 138). Ἀλλ' οὗτοι δὲν κατήγοντο ἐκ τῆς Κρητικῆς Λάμπης. Πιθανὴ μόνον εἶναι ἡ καταγωγὴ τοῦ Δημητρίου, τοῦ γνωστοῦ εἰσηγητοῦ τῆς διδασκαλίας τῆς ὀρμωμένης ἐκ τοῦ ρήματος τοῦ Χριστοῦ «ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν» καὶ ἥτις κατεδικάσθη ὡς αἵρετικὴ τὸ 1166 ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Ὁ Ἰωάννης κατήγετο ἐκ τῆς «ἄσιανῆς» Λάμπης «ἥτις εἰδικώτερον ὀρίζεται ὡς ἐν Φρυγίᾳ κειμένη» (αὐτόθι σ. 360).

⁵⁴) Ὀλιγώτερον συνήθη βεβαίως εἶναι τὰ ὀνόματα: Κουκουζέλισσα, Χρυσορόϊδαινα κ.λ.π. ἐκ τῶν κατόχων εἰκόνων τῆς Θεοτόκου. Ἀντιθέτως συχνότατα ἀπαντῶνται τὰ ἐξ ἐθνικῶν ὀνόματα αὐτῆς, π. χ. Βλαχερνίτισσα, Ἀθηνιώτισσα κ.τ.τ.

⁵⁵) Ἀξιομνημόνευτον ὅτι οἱ κτίτορες τῶν δύο σημειωθέντων ναῶν τῶν εἰς τὴν «Παναγίαν τὴν Λαμπηνήν» ἀφιερωμένων καὶ κειμένων εἰς σχετικῶς ἐγγὺς τῆς Λαμπηνῆς χωρία, ἀπαντῶσι εἰς τὰς ἐπιγραφὰς δι' ἐπιθέτων ἀσχέτων, λίαν γνωστῶν ὅμως εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Κρήτην. Τρουλινός εἶναι ὁ εἰς καὶ Μελισσηνός ὁ ἄλλος. Πρβλ. καὶ Gerola, Mon. Ven. IV σελ. 491-492.

τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπικὴν ἔδραν (Λάμπην) μὲ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον, πλὴν δὲ τῆς ὀνομασίας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἀσφαλῶς εἰς τοῦτο καὶ ὁ μνημονευθεὶς βυζαντινῆς τέχνης ναὸς καθὼς καὶ τοποθεσία λεγομένη «Λάππα»⁵⁶. Ἡ ἔδρα θὰ παρέμεινε ἐνταῦθα τὸν ΙΖ' καὶ ἴσως τὸ πλεῖστον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος⁵⁷. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. ἔδρευε αὕτη εἰς τὴν μονὴν Πρέβελη (Νικόδημος), μονὴν Ἁγ. Πνεύματος (Εὐμένιος) μάλιστα δὲ εἰς τὴν μονὴν Ἀσωμάτων Ἀμαρίου, ἐπειδὴ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατεστράφη ἡ Ἐπισκοπή, καὶ διότι ἐπίσκοποι προήρχοντο ἐξ ἡγουμένων⁵⁸ τῆς ἀκμάζουσης τότε μονῆς ταύτης⁵⁹. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν τῆς εἰς Ἀσωμάτων ἐγκαταστάσεως τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς ἐσυνέχισε μέχρις ἐσχάτων ὁ προτελευταῖος ἐπίσκοπος Λάμπης Ἀγαθάγγελος Παπαδάκης. Οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν (1936), διὰ τοῦ ἀειμνήστου Εὐμενίου Φανουράκη, ἐξ ἐπιθυμίας προσεγγίσεως τῆς ἐπισκοπῆς πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς πρώτης ἔδρας ἐπὶ τουρκοκρατίας (Λαμψηνή), ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἐκ τῆς διαθέσεως τῆς καλυτέρας ἐξυπηρετήσεως τῶν δύο ἄλλων ἐπαρχιῶν, ἦτοι Ἁγίου Βασιλείου καὶ Σφακίων, ἐτοποθετήθη ἡ ἔδρα τῆς οὐχὶ πλέον εἰς τὸ ἐν παρακμῇ χωρίον Λαμψηνή, ἀλλ' εἰς τὸ ἐγγὺς τούτου ἀκμάζον σήμερον χωρίον Σπῆλι, ἐνθα ἔδρευον καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαὶ τῆς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου.

ΚΩΝ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

⁵⁶) Gerola, M. V., II, σελ. 62 σημ. 4. Οὗτος παρατηρεῖ ἐνταῦθα: statuendo colà la rinnovata sede, così stranamente camuffata. Ὁρθῶς δὲ θεωρεῖ φαῦλον κύκλον τὸν ἰσχυρισμὸν τῆς ἐν Λαμψηνῇ ὑπάρξεως μιᾶς ἀρχαίας Λάμπης ἐκ τοῦ ὅτι ὑπῆρξεν ἐνταῦθα ἐπισκοπὴ ἔδρα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

⁵⁷) Πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Λαμψηνή διακρίνονται σήμερον τὰ εἶρηπια τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς. Εὐθὺς ἐννοεῖ τις ὅτι πρόκειται περὶ λειψάνων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Πιθανῶς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 κατεστράφησαν ταῦτα καὶ ἐγκατελείφθησαν.

⁵⁸) Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν μονὴν ἐκράτει τούτους πλησίον αὐτῆς Ὁ ἐπίσκοπος Μανασσῆς ἡγούμενος προηγουμένως τῆς μονῆς Ἀσωμάτων (1764 - 68) ἔζησε καὶ ἀπέθανεν εἰς τὴν μονὴν αὐτήν. Πιθανώτατα καὶ ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον Ματθαῖος, Ὁ Μεθόδιος πάντως († 1793), καταγόμενος ἐκ Βυζαρίου (Ἀμαρίου) καὶ μαρτυρικῶς θανὼν ἐν Ἀμαρίῳ, ἔζη εἰς Ἀσωμάτων. Καὶ ὁ Νικόδημος (ιδρυτὴς τῶν σχολῶν Ἁγ. Πνεύματος, Μοναστηρακίου (Ἀμαρίου) καὶ Σελλιῶν), ζήσας εἰς Μονὴν Πρέβελη, ἀπέθανεν εἰς Ἀσωμάτων (1895). Εἰς Ἀσωμάτων ἠδρευε τὸ πλεῖστον καὶ ἀπέθανε καὶ ὁ Παῖσιος.

⁵⁹) Ὑπενθυμίζομεν ὅτι κατὰ τὴν μεταξὺ Νικοδήμου καὶ Παῖσιου περίοδον τῶν 18 ἐτῶν (1845 - 1863) ἡ ἐπισκοπὴ εἶχεν ὑπαχθῆ εἰς τὴν Μητρόπολιν Κρήτης.